

Eliza Małek

INDEKS WĄTKÓW I MOTYWÓW
JAKO INSTRUMENT BADAŃ NAD KULTURĄ LITERACKĄ
ROSIJ XVIII WIEKU

W ostatnich latach obserwujemy wzmożone zainteresowanie badaczy różnych dyscyplin (historyków, historyków sztuki i literatury), a także szerszego kręgu odbiorców wiekiem XVIII. A jeszcze do niedawna przecież na owo „stulecie dumne i mądre” patrzyło się wyłącznie poprzez pryzmat niezaprzeczalnych osiągnięć wieku XIX, co sprawiało, że w świadomości wielu pokoleń Rosjan kojarzyło się ono z despotyzmem władców i serwilizmem społeczeństwa. Całe pokolenia historyków, historyków sztuki i literatury z upodobaniem rozprawiały o rozrzutności i wyuzdaniu Katarzyny II i jej faworytów, krwio pijących instynktach rosyjskiego ziemiaństwa gnębiącego lud rosyjski, ciemnocie i zacofaniu znakomitej części społeczeństwa. Niezmiennie pozytywnie oceniano tylko politykę zagraniczną Rosji osiemnastowiecznej, a postacie wodzów pomagających kolejnym władcom zagarniać coraz to nowe kraje kreowano na bohaterów narodowych¹.

Ten bardzo jednostronny, a w związku z tym nieprawdziwy obraz wieku Piotra I i Katarzyny II, poddawany jest ostatnio dość ostrej weryfikacji. Nowe odczytywanie stronic dawnej historii łączy się, co zrozumiałe, z ponownym sięgnięciem do źródeł, zwłaszcza do tych wciąż jeszcze trudno dostępnych, ukrytych w licznych archiwach i bibliotekach byłego ZSRR i poza jego granicami. Nadszedł czas, aby przestać patrzeć na wiek XVIII oczami Puszkina czy Bielińskiego, dla których było to stulecie pozbawione literatury pięknej (oczywiście w rozumieniu, jakie temu terminowi przypisała nowa epoka), a także przez pryzmat osiągnięć literatury rosyjskiej drugiej połowy wieku XIX, a jakby od wewnątrz, przywołać i wykorzystać świadectwa i autooceny, autocharakterystyki ludzi tamtej epoki. Stąd na rynku księgarskim pojawiło się ostatnio sporo wznowień autobiograficznych zapisków, dzienników

¹ Por. np. liczne biografie Suworowa czy księcia Taurydy – Potiomkina.

i wspomnień zarówno pióra wybitnych osobistości ze świata polityki i kultury (Katarzyny II, ks. Katarzyny Daszkowej, ks. Michaiła Szczerbatowa²), jak i ludzi nie związanych bezpośrednio z warstwą rządzącą (zapiski A. Bołotowa, I. Tołczenowa³). Nie zapomniano też o świadectwach cudzoziemców, odwiedzających ówczesną Rosję w celach handlowych czy politycznych i bacznie obserwujących kraj oraz jego mieszkańców.

Jednocześnie opublikowano wiele utworów literackich (głównie beletrystycznych) nie wznawianych od dwóch stuleci. I tak na przykład W. Stiepanow wydał tzw. realno-obyczajowe i awanturnicze opowiadania M. Czulkowa⁴, J. Kostiućhin przypomniał baśniowo-legendarne opowieści tegoż autora, a także M. Popowa, W. Lowszyna i innych⁵. S. Baranow – popularną prozę obyczajową (w jego wyborze oprócz utworów Czulkowa znalazły się wybrane utwory ze zbioru Iwana Nowikowa *Przygody Iwana, syna kupieckiego*, z *Bajek rosyjskich* W. Lowszyna, powieść M. Komarowa o Wańce Kainie itd.)⁶, a M. Pluchanowa w pięknej serii miniatur książkowych udostępniła współczesnemu czytelnikowi niektóre z utworów Czulkowa⁷ (m. in. wybrane fragmenty z czasopisma „I To i Owo”). Zapowiedziano druk 10-tomowej antologii osiemnastowiecznej literatury pt. *Russkaja literatura – wiek XVIII* (dwa pierwsze tomy zawierające najcenniejsze pieśni i tragedie już właśnie się ukazały⁸).

Równoległe ze wznawieniami tekstów zapoznanych i niedocenianych twórców wieku XVIII były (i są nadal) prowadzone badania nad ich spuścizną literacką. Mam tu na myśli zarówno prace o charakterze bibliograficzno-porządkującym (np. niezwykle cenny *Słownik pisarzy*⁹), jak i liczne

² Moskiewskie wydawnictwo „Alfa” wznowiło w 170 000 egzemplarzy biografię księżnej K. Daszkowej i M. Nowikowa wydaną w Sankt-Petersburgu w 1893 (*Sowremenniki. Żyżń i diejatielnośt' Jekateriny Romanowny Daszkowej i Nikołaja Iwanowicza Nowikowa*, Moskwa 1991), wydawnictwo „Prawda” przypomniało zapiski i inne literackie dzieła K. Daszkowej: (J. R. Daszkowa, *Literaturnyje soczinenija*, sost., wstęp G. N. Moisiejewa, Moskwa 1990). Do tej grupy należałoby również zaliczyć wydanie korespondencji pisarzy rosyjskich: *Pis'ma russkich pisatielej XVIII wieku*, Leningrad 1979 i wiele innych. W Polsce pojawiło się wiele monografii poświęconych Piotrowi i Katarzynie oraz kulturze ich czasów. Por. np. W. A. Serczyk, *Katarzyna II carowa Rosji*, Wrocław 1974; idem, *Piotr Wielki*, Wrocław 1977; idem, *Kultura rosyjska wieku XVIII*, Wrocław 1984.

³ *Stoletije biezumno i mudro*, Moskwa 1986.

⁴ M. D. Czulkow, *Pieriesiesznik*, sost. W. P. Stiepanowa, Moskwa 1987.

⁵ *Prikluczenija sławianskich witiaziej. Iz istorii russkoj bielletristiki XVIII wieku*, sost. J. A. Kostiućhin, Moskwa 1988.

⁶ *Powiesti razumnyje i zamysłowatyje. Popularnaja bytowaja proza XVIII wieku*, sost. S. J. Baranow, Moskwa 1989.

⁷ *Lekarstwo ot zadumczivosti, ili soczinenija M. D. Czulkowa*, sost. M. Pluchanowej, Moskwa 1989.

⁸ *Tragedija*, sost. P. Bucharkin, J. Stiennik, Moskwa 1991.

⁹ *Słowar' russkich pisatielej XVIII wieku*, wyp. 1 (A-I), Leningrad 1988.

prace poświęcone twórczości jednego pisarza (prace o M. Komarowie, M. Czulkowie, M. Popowie¹⁰) czy pewnym gatunkom (por. prace O. Kałasznikowej o powieści lat siedemdziesiątych–osiemdziesiątych¹¹).

Jednym z palących zadań badawczych jest – jak się wydaje – problem wpisania owych twórców w kulturę literacką osiemnastowiecznej Rosji, odpowiedź na pytanie o stopień oryginalności analizowanych utworów, ich związki z rodzimą i obcą tradycją literacką, rezonans czytelniczy (w tym style odbioru) itp.

Badacz kultury literackiej powinien interesować się zawartością i kształtem literackim wszystkich badanych utworów. W polu jego widzenia powinny się znaleźć nie tylko utwory arcydziełne, wybitne, ale także nierne czy nawet po prostu złe. Dla badacza kultury literackiej bowiem rzeczą najważniejszą jest usytuowanie badanych dzieł w systemie literackim epoki, uchwycenie zależności badanych utworów od panujących czy dominujących w danej epoce prądów estetycznych, a także preferencji odbiorców.

Określenie wszystkich związków i powinowactw (wyrażających się zarówno w kontynuacji, naśladownictwie, jak i polemice, zaprzeczeniu) badanych utworów z kontekstem kulturowym epoki, rozumianym bardzo szeroko, nie jest oczywiście zadaniem prostym i nie może być dostatecznie dobrze rozwiązane bez uwzględnienia wszystkich tekstów, które mogły być znane pisarzom i czytelnikom wieku XVIII. Bez wiedzy o tym, co czytali (lub przynajmniej co mogli czytać, a nawet słyszeć w postaci ustnego przekazu: chodzi tu więc nie tylko o dzieła napisane za ich życia, ale także o wznowienia, przedruki, książki i rękopisy obecne w bibliotekach domowych i publicznych, opowieści gawędziarzy itd.), nie sposób odpowiedzialnie ustalić, które z utworów Sumarokowa, Łomonosowa, Nowikowa, Czulkowa, Popowa, Lowszyna, Kurganowa, Karamzina itd. stanowią wytwór ich fantazji i inwencji twórczej, które zaś są jednym z wielu opracowań wędrownych wątków, co z istniejącego zespołu możliwości (fabularnych, gatunkowych, środków obrazowania itp.) wykorzystali i w jaki sposób to robili. Istotne dla naszych rozważań jest zatem stwierdzenie, czy pisarze ci tylko powielali wzorce czy może są autorami znaczących innowacji, innowacji wiodących ku zmianie całego systemu (w znaczeniu, jakie temu terminowi nadaje M. Głowiński¹²).

¹⁰ Por. np. L. W. Kamiedina, *Sbornik Matwieja Komarowa „Raznye pis'miennyje materii” (K problemie metoda „massowo-diemokraticzeskoj” literatury XVIII wieku)*, [w:] *Problemy izuczenija ruskoj literatury XVIII wieku. Ot klassicizma k romantizmu. Mieżwuzowskij sbornik naucznych trudow*, Leningrad 1983, s. 82–90; J. G. Garrard, *Mixail Čulkov. An Introduction to His Prose and Verse*, The Hague–Paris 1970.

¹¹ O. L. Kałasznikowa, *Stanowlenije ruskogo realno-bytowego romana XVIII wieku*, Dniepropietrowsk 1986; i eadem, *Ruskij roman 1760–70-tych godow*, Dniepropietrowsk 1991.

¹² Por. M. Głowiński, *Literatura i nos Kleopatry*, [w:] idem, *Poetyka i okolice*, Warszawa 1992, s. 30–46.

Pytań takich jest bardzo dużo i właściwa odpowiedź na nie może być udzielona tylko wówczas, kiedy w zasięgu wzroku badacza znajdują się wszystkie (lub prawie wszystkie) dane, którymi dysponował ówczesny autor i czytelnik. Brak orientacji w „zapleczu kulturowym” rosyjskich osiemnastowiecznych pisarzy prowadził niejednokrotnie do pochopnych stwierdzeń o całkowitej oryginalności niektórych utworów bądź do wskazania niewłaściwego, nie bezpośredniego źródła badanego dzieła (por. niektóre konstatacje O. Dierzawiny o wykorzystaniu wątków facecji i *Wielkiego zwierciadła przykładów* przez poetów i prozaików wieku XVIII, a także niedawne prace ujawniające francuski „rodowód” arcyrosyjskiego *Synalka szlacheckiego* D. Fonwizina¹³). Uniknięcie tego rodzaju błędów jest oczywiście bardzo trudne. Jeden badacz nie jest bowiem w stanie choćby zinwentaryzować całego bogactwa tekstów, będących w obiegu czytelniczym osiemnastowiecznej Rosji (większość z nich jest przecież w dalszym ciągu dostępna tylko w postaci zacytanych i rzadkich starodruków oraz jeszcze mniej dostępnych rękopisów). Nic zatem dziwnego, że czasem zadowala się on stwierdzeniem przypadkowej zbieżności czy analogii i na jej podstawie formułuje mniej lub bardziej „ostateczne” wnioski.

Czy zatem istnieje jakaś realna możliwość jeśli nie całkowitego wyeliminowania, to chociażby znacznego zmniejszenia błędów podobnego typu? Wydaje się, że ogromną pomoc dla badaczy kultury literackiej wieku XVIII mógłby stanowić indeks wątków i motywów literatury pisanej zawierający krótką charakterystykę wątku czy motywu i możliwie pełny wykaz jego literackich opracowań, a także prac badawczych poświęconych konkretnym tekstom.

W obszarze zainteresowań autora (czy raczej autorów) podobnego indeksu powinny się znaleźć – jak sądzę – nie tylko rzeczy drukowane, lecz również możliwie duża liczba tekstów literackich, które nigdy pod prasę drukarską nie trafiły. Chociaż bowiem w wieku XVIII (głównie zaś w drugiej jego połowie) książka drukowana zaczyna skutecznie konkurować z książką rękopiśmienną, to tej ostatniej z obiegu czytelniczego jeszcze nie wypiera, więcej nawet, w pewnych środowiskach ona właśnie stanowi nadal najbardziej dostępną (bo najtańszą) formę obcowania z literaturą pisaną.

Indeks rejestrujący wątki i motywy piśmiennictwa rosyjskiego XVIII w. powinien być ponadto uzupełniony przez komputerową bibliotekę tekstów literackich omawianego okresu. Na początku biblioteka ta mogłaby obejmować teksty o stosunkowo małej objętości, z czasem jednak można byłoby – jak sądzę – pomyśleć o wprowadzeniu do niej tekstów obszerniejszych.

¹³ Zob. O. A. Dierzawina, *Facecji. Pieriewodnaja nowiella w russkoj literaturie XVII wieku*, Moskwa 1962, s. 82–94 i W. N. Toporow, «Skłonienije na russkije nrawy» s siemiotičeskoj toczki zrienija (ob odnom iz istocznikow fonwizinskiego «Niedoroslia», „Trudy po Znakowym Sistiemam”, t. 23, Tartu 1989, s. 106–126.

Zarodek takiego indeksu stanowi komputerowa kartoteka około 500 wątków i motywów spotykanych w piśmiennictwie rosyjskim drugiej połowy XVII i XVIII w. powstała na marginesie moich dotychczasowych studiów nad prozą rosyjską omawianego okresu. Już w obecnej swojej postaci oddaje ona badaczowi nieocenione usługi, pozwala bowiem dostrzec i zinterpretować problemy, które dotychczas umykały jego uwadze. Jeśli rejestrowi wątków towarzyszyć będzie w miarę kompletna komputeroteka tekstów te właśnie wątki przetwarzających, to każdy, nawet początkujący badacz, będzie zobligowany do ich skonfrontowania, porównania i wyciągnięcia wniosków.

Przyszła komputeroteka powinna także rejestrować wątki i motywy występujące w utworach poetyckich i dramatycznych, w tekstach, których dzisiaj nie nazwalibyśmy artystycznymi (np. w dziełach historycznych, publicystyce, literaturze o charakterze użytkowym, w tym również w podręcznikach i różnego rodzaju chrestomatiach), a także w tekstach, których wówczas za literackie nie uważano. Okazać się przecież może, że ten sam wątek fabularny, mający przecież charakter ponadliteracki, a więc nadrzędny wobec gatunku, będzie wykorzystany przez autora bajki (apologu), którą ówcześni teoretycy za gatunek niski wprowadzili, ale godny pióra literata uznawali, a także pojawi się w dramatycznej scenie typu intermedium czy w jakiejś „opowieści uciesznej”, której „prawdziwy” twórca uwagi nie poświęci.

Posłużmy się przykładami. Moja kartoteka rejestruje (tymczasem) sześć różnych realizacji starego facecjalnego wątku *Pológ przedwczesny i wóz kolebek*, opowiadającego w chłopie, którego żona urodziła dziecko w miesiąc po ślubie. Uradowany ojciec pojechał do miasta i kupił od razu 12 kolebek, sądząc, że podobne szczęście będzie go spotykało co miesiąc. Dwa ze znanych mi tekstów pochodzą ze źródeł rękopiśmiennych, cztery – z drukowanych. Wśród tych ostatnich jest bajka A. Sumarokowa o incipicie „Kak ja ženat, tomu czetyrioch niet niediel”, która była drukowana nie tylko w tomikach bajek autora *Dymitra Samozwańca*, ale trafiała też (nierzadko bez wskazania nazwiska twórcy) do popularnych zbiorów przeznaczonych dla mniej wybrednego czytelnika, np. do *Gramatyki uniwersalnej* M. Kurganowa i *Różnych materii* M. Komarowa.

Materiał tu zebrany pozwala stwierdzić, że wątek *Pológ przedwczesny i wóz kolebek* trafił do literatury rosyjskiej poprzez przekłady z polskiego i niemieckiego, a być może również z francuskiego, i że zadomowił się w niej bardzo mocno. Warto przy okazji zwrócić uwagę na obecność tego wątku w folklorze rosyjskim. *Porównawczy indeks wątków* notuje (pod numerem 2129) tylko jeden wariant tej anegdoty, zapisany w drugiej połowie XIX w., i nie podaje (przez przeoczenie zapewne) żadnych informacji o istnieniu na gruncie rosyjskim literackich wersji wątku, jak zwykle się to

czynić w innych przypadkach¹⁴. A tymczasem samo zestawienie informacji mojej kartoteki i *Porównawczego indeksu wątków* zmusza do zastanowienia się nad przyczynami małego zainteresowania twórców ludowych zabawną opowieścią o przedwczesnym połogu i jego skutkach. Prowokuje więc do postawienia pytania, czy dane porównawczego indeksu są rzeczywiście kompletne.

I jeszcze jeden przykład. Wątek *Z chłopca król* został – jak wiadomo – wykorzystany w operze komicznej D. Gorczakowa *Kalif na godzinę*. Choć bezpośrednim źródłem inspiracji dla Gorczakowa były niewątpliwie *Bajki tysiąca i jednej nocy*, tłumaczone i wydawane w osiemnastowiecznej Rosji wielokrotnie, to jednak nie jest wcale wykluczone, że wpływ na wybór tego właśnie wątku miał fakt, iż wcześniej był on już spopularyzowany przez rękopiśmienną literaturę (por. nowelkę *O pijanicy, co cesarzem był* znaną z przekładu *Facecji polskich*¹⁵ i nowelkę *O pijanym chłopie* przełożoną z języka niemieckiego¹⁶), a w drugiej połowie XVIII w. również przez drukowane zbiorki literatury „przyjemnej i pożytecznej”. Zresztą *Bajki tysiąca i jednej nocy* przełożono z francuskiego, a nie z arabskiego oryginału i wschodni koloryt *Kalifa na godzinę* ma w związku z tym inne konotacje. Na marginesie warto zauważyć, iż wschodni koloryt lokalny pojawia się w bardzo dużej grupie tekstów rosyjskich autorów drugiej połowy XVIII w. jako swoista maskarada literacka (por. np. niektóre nowele z *Kpiarza Czulkowa*, *Przygód Iwana, syna kupieckiego* Iwana Nowikowa, „wschodnią” opowieść I. Kryłowa pod tytułem *Kaib*¹⁷ itd.).

Indeks pomoże bez wątplenia dostrzec „modę” na pewne tematy czy typy bohatera. Już dzisiaj w rejestrze znajdziemy dziesiątki wątków, których bohaterem jest błazen bądź głupiec, często pojawiającą się postacią komiczną jest także prostak (niekoniecznie plebejskiego pochodzenia). Z postaci historycznych, które stały się bohaterami tzw. historycznych anegdot, na czoło wysuwa się Diogenes i cesarz August, a w drugiej połowie wieku XVIII do ich grona dołącza się car Piotr I.

Zestawienie takie może również ujawnić, iż osiemnastowieczni autorzy i wydawcy nie krępowali się przepisywać i przedrukowywać cudzych tekstów w brzmieniu dosłownym (tak jak to miało miejsce z wieloma anegdotami z *Rosyjskiej gramatyki uniwersalnej* Kurganowa, które znalazły się później w *Towarzyszu rozumnym* P. Siemionowa i *Różnych materiałach na piśmie* M. Komarowa), że chętnie sięgali do anonimowych źródeł rękopiśmiennych

¹⁴ *Srawnitielnyj ukazatel siuzetow. Wostocznostlawianskaja skazka*, ried. K. W. Czistow, Leningrad 1979, s. 390.

¹⁵ Por. Dierżawina, *op. cit.*, s. 118–120.

¹⁶ Por. odpis ze zbiorów Biblioteki Publicznej w Petersburgu, Pog. 1777, k. 220.

¹⁷ Por. np. A. Warda, „*Przygody Iwana, syna kupieckiego*” Iwana Nowikowa a kultura literacka Rosji drugiej połowy XVIII wieku, maszynopis rozprawy doktorskiej, Łódź 1993.

o staroruskiej jeszcze proveniencji, że teksty zawziętych wrogów literatury popularnej (np. wiele bajek Sumarokowa) trafiły do książeczek łubkowych, co bardzo zmienia obiegowe wyobrażenia o stratyfikacji literatury rosyjskiej XVIII w. i jej obiegu czytelniczym itd.

Wydaje się, że tak pomyślany indeks przydałby się również folklorystom, badającym najstarsze zapisy wątków bajkowych oraz relacje wzajemne pomiędzy literaturą pisaną a ustną, na co wskazywałam już w recenzji pracy radzieckich folklorystów i w artykule o wykorzystaniu bajki przez autorów staroruskich opowieści¹⁸. Dane indeksu mogłyby być także wykorzystane w badaniach komparatystycznych: pomagałyby w ustaleniu zasięgu pewnych wątków, ich proveniencji, sposobach przetwarzania i dostosowywania do potrzeb rodzimej literatury.

Элиза Малек

УКАЗАТЕЛЬ СЮЖЕТОВ И МОТИВОВ КАК ИНСТРУМЕНТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИТЕРАТУРНОЙ КУЛЬТУРЫ РОССИИ XVIII ВЕКА

В настоящей статье автор обращает внимание на целесообразность составления указателя сюжетов и мотивов русской (как печатной, так и рукописной) литературы XVIII века, а также компьютерной библиотеки текстов, использующих зарегистрированные сюжеты и мотивы, и показывает на нескольких примерах его пригодность для исследования разных аспектов литературной культуры России.

¹⁸ Por. E. Małek, *Folklor a literatura staroruska. Uwagi na marginesie indeksu bajki wschodniosłowińskiej*, „Slavia Orientalis” 1984, nr 2, s. 133–137 oraz *idem*, *Driewnierusskaja powiest' i skazka*, „Europa Orientalis” [Rzym] 1990, nr 6, s. 193–210.